

Het Lexicon Frisicum (1872) als uiting van cultureel nationalisme¹

In memoriam Teake Hoekema

Anne Dykstra

Summary

Nineteenth century Europe saw the rise of cultural nationalism, in which the cultural and scholarly output of the elite played an important role. Language is one of the pillars of cultural nationalism. Consequently, dictionaries are regarded as expressions of cultural nationalism. The minister and self-taught linguist and lexicographer Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869) is considered as an exponent of cultural nationalism in Friesland (and the Netherlands). His magnum opus is the unfinished Lexicon Frisicum, posthumously published by his son Tjalling in 1872. In the present article I discuss the phenomenon of cultural nationalism and I try to establish if and how the Lexicon Frisicum fits into the pattern.

Inleiding

Op 15 november 1815 hield Mr. B.H. Lulofs in Groningen zijn ‘inwijdingsrede’ als hoogleraar ‘voor het vak der Nederlandsche letterkunde en welsprekendheid.’ Zijn rede had als programmatisch onderwerp: ‘de noodzakelijkheid van de beoefening der eigene taal en letterkunde voor de zelfstandigheid en den roem van eene natie.’ Lulofs wilde aantonen dat er een correlatie is tussen de mate waarin bepaalde volken roem, luister en zelfstandigheid hebben verworven en de intensiteit waarmee ze hun eigen taal en letterkunde beoefend hebben. De machtigste, roemrijkste en luisterrijkste volken hebben volgens hem ook aantoonbaar de meeste aandacht aan taal en letterkunde gegeven (Lulofs 1815:4). Onder ‘letterkunde’ verstaat hij ook ‘de Dichtkunst, de Welsprekendheid, de Vaderlandsche Historie- en Oudheidkennis, en dergelijke.’ In Nederland ziet hij de bevestiging van zijn stelling bij de zeventiende-eeuwse Hollanders (Lulofs 1815:7). Hij denkt dat een nauwkeurige studie van (het karakter en de geschiedenis van) de Nederlandse taal, zijn bronnen, zijn etymologie, vergelijking met andere talen en het bestuderen van uitgestorven talen wel moet leiden tot de conclusie dat ‘wij, reeds van de oudste tijden af, een oorspronkelijk, zelfstandig volk geweest zijn, door sprake en zeden van onze Naburen geheel en al onderscheiden’ (Lulofs 1815:26-27). ‘Eene grondige beoefening der taal’ schenkt volgens Lulofs ‘van zelve, de hulpmiddelen [...], waardoor de roem en zelfstandigheid eener Natie kunnen bevestigd worden; en hoe zeer is dit ook op de eigene Letterkunde, wat de beschouwende beoefening der Geschied- en Oudheidkennis betreft, toepasselijk’ (Lulofs 1815:28).

Lulofs geeft eigenlijk een tamelijk precieze omschrijving van wat later in een groter, Europees verband ‘cultureel nationalisme’ zou worden genoemd. In Nederland bijvoorbeeld door Bank (1990) en Leerssen (1999) (2006). Lulofs was een tijdgenoot van Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869), die ook wordt beschouwd als een cultureel nationalist. Halbertsma was een drijvende kracht achter de voor het Friese zelfbewustzijn zo belangrijke herdenking van de zeventiende-eeuwse Friese dichter Gysbert Japix (1823) en hij heeft ook de aanzet gegeven tot de oprichting van het Fries museum. Halbertsma’s cultureel nationalisme wordt uitgebreid beschreven in Jensma (1998a).²

De literatuur over cultureel nationalisme beschrijft vele uitingen van dat verschijnsel, waaronder woordenboeken. In dit artikel wil ik nagaan in hoeverre het *Lexicon Frisicum* (1872), Halbertsma’s belangrijkste lexicografisch-taalkundig werk, inderdaad als zodanig kan worden beschouwd en of in het *Lexicon Frisicum* zelf cultureel nationalistische kenmerken kunnen worden aangewezen. Voordat ik dat doe, ga ik kort in op het verschijnsel cultureel nationalisme.³

Cultureel nationalisme

Het feit dat men ‘een nauwe verwantschap (zag) tussen het besef van nationale identiteit en het besef van een eigen taal en cultuurtraditie’ is volgens Leerssen (1999:76) ‘een van de meest ingrijpende ontwikkelingen in het nationale denken van de negentiende eeuw. [...] Het is met name het element van historische traditie en continuïteit dat een belangrijke nieuwe factor vormt in het negentiende-eeuwse nationale denken.’ Bank (1990:20) constateert dat ‘de grote kunstenaars in de 19de eeuw vereeuwigd (werden) als symbolen van de natie.’ Vondel ‘werd geëerd als schepper van de Nederlandse taal, die hij dienstbaar had gemaakt “aan zijn liefde voor Nederland en stad”.’ Bank noemt dat ‘een typerende uiting van een cultureel nationalisme, dat de taal verhief tot bindmiddel van de natie en haar grote taalkunstenaars met terugwerkende kracht tot erflaters van een nationale cultuur. Zij vond een parallel in de bloei van de historische taalkunde in Nederland; de vrucht van een romantische beweging van internationale dimensies, maar ook te onzent zichtbaar in de totstandkoming van een eerste Nederlands en een eerste Middelnederlands woordenboek.’ Het gaat hier om het *Woordenboek der Nederlandsche taal*, met Matthias de Vries als eerste hoofdredacteur, en het door De Vries begonnen *Middelnederlandsch woordenboek* van Jakob Verdam en Eelco Verwijs.⁴

Leerssen (2006:11) noemt het initiatief voor het *Woordenboek der Nederlandsche taal* als één van de ‘pogingen om Nederland te legitimeren en de bestendigheid ervan te manifesteren.’ Het samenstellen van woordenboeken kan dus volgens hem worden beschouwd als een uiting van cultureel nationalisme. Bank (1990:20) wijst erop dat De Vries de taal zag als ‘het onderpand

onzer nationaliteit, den spiegel van onze volksgeest, het merkteken, dat ons elkaar als broeren doet herkennen.’ Als gevolg van die zienswijze vatte De Vries zijn lexicografische studies volgens Bank dan ook op ‘als een vaderlandse taak’.⁵ In Duitsland werkten toentertijd de gebroeders Grimm aan het *Deutsches Wörterbuch*. De gebroeders Grimm zijn volgens Leerssen (1999: 81) ‘richtingwijzend: ze inventariseren de Duitse volkscultuur in hun woordenboek, in hun sprookjesverzameling en in hun sagenverzameling. Hun bezigheid wordt toonaangevend voor alles wat zich in het romantische Europa met het nationale verleden bezighoudt.’

De term ‘cultureel nationalisme’ roept in combinatie met Friesland bij sommigen misschien vragen op. Friesland is immers geen zelfstandige natie en het Fries is dus ook geen nationale taal. Dat we voor Friesland toch die term blijven gebruiken en niet vervangen door ‘cultureel regionalisme’ heeft juist te maken met de Friese taal. Leerssen (1999:103) wijst erop dat het belangrijk was om te bewijzen dat ‘elke cultuurtraditie die zichzelf wilde emanciperen [...] zich uitte, niet in een dialect, maar in een taal.’ Zo moest de beweging in het Platduitse gebied ‘beperkt blijven tot een regionalistische stroming zonder verdere mogelijkheden tot nationale ambities.’

Halbertsma heeft er mede voor gezorgd dat het Fries als een echte taal werd beschouwd en het is vooral ook aan hem te danken dat het Fries object werd van de Europese vergelijkende taalkunde. Hij had contacten met buitenlandse taalkundigen als de Deen Rask, de Engelsman Bosworth en de belangrijke Duitser Jacob Grimm.⁶ Bovendien heeft Halbertsma door zijn volkskundig, historisch en literair werk een grote bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van een Fries cultureel zelfbesef. Reden genoeg voor Leerssen (2003) om het Fries te beschouwen als een zogenaamde ‘carrier language’, waarmee hij talen of taalvarianten bedoelt ‘whose cultivation in the nineteenth and twentieth century has turned them into a vehicle or focus point of national, autonomist or separatist consciousness-raising.’

Bank (1990:53) karakteriseert cultureel nationalisme als ‘een terugkeer naar de geschiedenis en de historische taal als waarden van oriëntatie in een burgerlijke maatschappij. Het schiep het volk en het vaderland als de kernen van nieuwe bindingen voor wie het spoor bijster was geworden.’ Het is hier belangrijk om cultureel nationalisme en politiek nationalisme uit elkaar te houden. Cultureel nationalisme ligt volgens Leerssen in Europa aan de basis van alle nationalisme. Nationalisme begint met een cultivering van cultuur. In nationalisme zijn culturele bewustwording en sociaal-politieke eisen zeer nauw met elkaar verweven. Afscheidingsbewegingen beginnen vaak in de studeerkamer, zonder dat de spreekwoorden- en volksverhalenverzamelaars daar bewust op aansturen. Cultureel nationalisme is nationalisme in het eerste stadium, fase A, dat via fase B, waarin sociale eisen aan bod komen, leidt, of kan leiden tot fase C, politiek nationalisme. Ik beperk me hier tot cultureel nationalisme. Specifieke aspecten van cultureel nationalisme zullen hieronder in relatie tot het *Lexicon Frisicum* aan de orde komen.

Leerssen (2006:170-171) deelt de cultivering van cultuur in in drie gradaties van intensiteit. Het samenstellen van woordenboeken deelt hij in in categorie A: 'inventarisatie', dat is de categorie met de laagste intensiteit. Onder categorie B valt, waar het de taal betreft, 'engagement voor de taal', zoals debatten over de taalnorm en –standaard, over de verhouding tussen standaardtaal en dialecten en taalpurisme. Categorie C omvat 'de mobilisatie van taal', oftewel taalonderwijs, taalactivisme, taalstrijd.

Woordenboeken en cultureel nationalisme

We hebben gezien dat Bank en Leerssen woordenboeken beschouwen als uitingen van cultureel nationalisme. Leerssen noemt in dat verband enkele inhoudelijke kenmerken van Grimms woordenboek. De Vooys (1970:178) noemt, net als Bank, de *nationale* opdracht waarvoor De Vries zich gesteld ziet. Halbertsma was zich ook bewust van de nationale functie van woordenboeken. In één van zijn handschriften tekent hij rond 1842 op: 'Wat eene beschaafde natie als zodanig in de 19de eeuw kenmerkt, is 1 een *Woordenboek* harer taal, en 2 eene *Geschiedenis*.' Het handschrift draagt als titel: 'Memorie voor Z. Ex. den Minister van Binnenlandsche Zaken, over een Nederlandsch Woordenboek en een Geschiedenis van Nederland' (Tresoar 123 Hs, zie Kalma 1969:62). Halbertsma heeft het hier dus over een woordenboek van het Nederlands. Hij geeft in het handschrift aan wat de minister 'tot het *nationale* werk van een woordenboek zoude moeten doen'.⁷

De Vooys (1970:178-179) ziet een tweeslachtigheid in De Vries' formulering van zijn studieobject: 'de levende taal in haren beschaafden toestand.' De spreektaal, of volkstaal, moet ook in het woordenboek worden opgenomen, omdat de schrijftaal 'te veel sporen van knellende banden (draagt) door schoolsche willekeur en betweterij.' De schrijftaal kan echter niet zonder 'de levenwekkende bron der echte spraak.' Het tweeslachtige zit in het feit dat de taal pas in de schrijftaal een 'beschaafde toestand' bereikt. De natuurlijke volkstaal 'wordt in de schrijftaal veredeld tot een 'verheven kunststuk.' De taalkundige 'tracht de taal naar haren eigen aanleg te ontwikkelen en te vervolmaken, haar te zuiveren van smetten, voort te helpen op den weg der beschaving.'

Halbertsma had veel meer waardering voor de volkstaal dan De Vries en hij stelt die boven de deftige, gekuiste boekentaal.⁸ De taal is van het volk en de taalgeleerde heeft daar maar af te blijven. Hij moet de taal beschrijven en niet willen maken (cf. bijvoorbeeld Halbertsma 1834:49; 1851:2; 1863:227). Halbertsma deelde de opvatting dat de volkstaal in al haar facetten een volwaardige plaats in het woordenboek verdient met Jacob Grimm. Het is dan ook geen toeval dat Halbertsma, in een brief van 3 juli 1858, juist bij deze Jacob Grimm zijn nood klaagde over de plannen van Matthias de Vries om het Nederlands woordenboek te laten dienen om de taal te zuiveren en te verbete-

ren, onder meer door onwelvoeglijk en onbeschaafd taalgebruik uit het woordenboek te weren (Sijmons 1885:28-29).⁹

Het Lexicon Frisicum

Het lijkt logisch om in het licht van het bovenstaande Halbertsma's *Lexicon Frisicum* ook als een uiting van cultureel nationalisme te beschouwen. Toch is er al in de opzet iets dat twijfel oproept. Het *Lexicon Frisicum* is waarschijnlijk al vanaf het begin gericht geweest op een deskundig publiek buiten Friesland, ja zelfs buiten Nederland. Halbertsma zegt namelijk al in 1829 dat hij met het woordenboek wilde proberen om 'in de vermeende misslagen der Engelsche, Fransche en Hollandsche etymologisten te voorzien' (1829:IV). Zijn doelgroep is hier een internationaal publiek van (taal)geleerden. Over Friesland en de Friezen heeft hij het niet eens. Sterker nog, het *Lexicon Frisicum* was door zijn voertaal, het Latijn, voor de overgrote meerderheid van de Friezen, of de Nederlanders, volslagen ontoegankelijk.¹⁰ Halbertsma was zich daar van bewust, maar dat heeft zijn keuze voor het Latijn als voertaal van zijn woordenboek niet beïnvloed (Halbertsma ca. 1856). Door Halbertsma's keuze voor een internationale doelgroep en door zijn bewuste keuze voor het uitsluiten van de 'eigen' Friese bevolking door de voertaal van zijn woordenboek, lijkt het niet voor de hand te liggen om het *Lexicon Frisicum* als een uiting van cultureel nationalisme te beschouwen.¹¹ Van de andere kant kunnen we misschien juist in de doelstelling van het *Lexicon Frisicum* een aanleiding vinden om dat wel te doen. Halbertsma wilde met zijn woordenboek aan de internationale gemeenschap van Germanisten laten zien dat het Fries een onmisbare schakel vormt in de etymologie van Germaanse talen. Dat kunnen we zien als een puur wetenschappelijk uitgangspunt, maar er klinkt ook iets van trots in door. Trots op die oude Friese taal, Halbertsma's moedertaal, die zo belangrijk is voor de etymologie van andere Germaanse talen.

Die trots blijkt ook uit het feit dat het *Lexicon Frisicum* veel Engelse woorden bevat. Halbertsma's zoon Tjalling, de bezorger van het *Lexicon Frisicum*, schrijft daarover in het voorwoord dat hij uit gesprekken met zijn vader weet dat die zich bij het samenstellen van het woordenboek had voorgenomen vooral ook aan te tonen dat de Germanen die over zee Brittannië waren binnengevallen, niet alleen Angelen en Saksen waren, maar zeker voor een groot deel ook Friezen. Tjalling meent dat zijn vader dat ongetwijfeld uitvoerig zou hebben verklaard en aangetoond, wanneer hij zelf het voorwoord had kunnen schrijven (Halbertsma 1872:10, zie Dykstra 2005:163-164). Halbertsma gebruikt zijn woordenboek dus als middel om de grootheid van het Friese volk vast te stellen door middel van een aantoonbare relatie tussen het erkend grote Engelse volk en de Friezen. Dat lijkt toch ook wel weer iets dat we als cultureel nationalisme kunnen aanmerken.

Standaardisering

De negentiende eeuw is o.a. de eeuw waarin taalstandaardisering plaatsvindt. Standaardisering, bijvoorbeeld door middel van woordenboeken, grammatica's en spellinghervormingen, verhoogt immers de status van een taal en daar werd veel belang aan gehecht¹² (Leerssen 2006:14).

De eerste officieel vastgestelde spellingregels voor het Nederlands dateren van 1804 en ze zijn opgesteld door Matthijs Siegenbeek.¹³ Siegenbeeks regels leidden tot veel krakeel. Bilderdijk was één van Siegenbeeks felste tegenstanders en hij vond Halbertsma aan zijn zijde (Bakker 1977:145). Dat de Siegenbeek-spelling onvoldoende draagvlak had, werd vooral als een probleem gevoeld in de aanloop naar het *WNT*. Een eerste vereiste voor een woordenboek is uiteraard een hanteerbaar en algemeen geaccepteerd spellingsysteem. Lammert Te Winkel, *WNT*-medewerker van het eerste uur, ontwierp daarom een nieuwe, historisch georiënteerde, spelling.

In 1834 verscheen een opstel van Halbertsma over de *Friesche Spelling*. Halbertsma heeft dat opstel niet zonder aarzeling geschreven. Hij zegt namelijk dat hij zijn spellingregels heeft opgesteld, 'schoon bewust van het gevaar voor de taal, dat in zodanige wit gelegen is', hij heeft echter 'niet gewild dat het gemis van iets dergelyks ene hinderpaal ter beoefening langer wezen zoude' (Folkertsma 1973:137, Tresoar 210 Hs:10). Taalbevordering stond dus voorop bij zijn beslissing om regels voor de spelling van het Fries te geven en daarmee dus het Fries als taal te standaardiseren. Maar eigenlijk hechtte hij amper of geen waarde aan spelling en de beregeling daarvan, omdat hoe dan ook geen enkele spelling recht zou doen aan de uitspraak.¹⁴ Hij houdt zich dan ook niet aan zijn eigen regels. Geen wonder dus dat Folkertsma (1973:1) constateert dat het gepubliceerde literaire werk van Joost en zijn broer Eeltje op spellinggebied een grote inconsequentie vertoont.

In de inleiding van 'Friesche spelling' maakt Halbertsma (1834:3) een intrigerende opmerking. De heren van het Friesch Genootschap hebben hem niet alleen verzocht zijn spellingregels 'in hunne beginselen voor het gemeen te ontvouwen', maar ook om daarvan 'de bijzondere toepassing in een woordenboek aan te toonen'. Die opmerking wordt niet verder uitgewerkt, of het zou het Friese alfabet moeten zijn dat Halbertsma (1834:4) geeft.

In het *Lexicon Frisicum* wordt net zomin als in Halbertsma's andere werk een consistent spellingsysteem gehanteerd. Dat wordt duidelijk uit het voorwoord van Tjalling. Tjalling noemt de inconsequente spelling als één van de ernstigere tekortkomingen van het *Lexicon Frisicum*, een tekortkoming die altijd hinderlijk is, maar bij een lexicograaf volgens Tjalling eigenlijk niet acceptabel. Hij realiseert zich dat er verschillende dialecten zijn in Westerlauwers Friesland, maar dat ontslaat de lexicograaf niet van de verplichting om een zekere norm te volgen, waarvan hij nooit zal mogen afwijken (Halbertsma 1872:X, zie Dykstra 2005:161). Tjallings kritiek is uiteraard meer dan terecht. Een woordenboek is vooral bedoeld om woorden in op te zoeken en

dat kan alleen wanneer de lemmata volgens een duidelijk en eenduidig spellingsysteem geordend zijn. Halbertsma's ideeën over spelling en zijn insequente spelling in het *Lexicon Frisicum* passen duidelijk niet in de door Leerssen beschreven cultureel-nationalistische traditie, waarin taalstandaardisering zo belangrijk is.

Leerssen (1999:103-104) merkt op dat elk nationaal-cultureel activisme gepaard gaat met taalpurisme: de eigen taal moet zuiver blijven, van vreemde smetten vrij. Dat is het geval bij zowel gevestigde talen als bij 'nieuwe talen, die hun aanwezigheid op de culturele landkaart van Europa moesten bewijzen en waarmaken.' Hierboven is het verschijnsel taalpurisme al aan de orde gekomen in verband met het *WNT*. Volgens Moerdijk (1994:11) bestaat er echter een verkeerd beeld van het taalpurisme in het *WNT*. Dat was veel minder strikt dan vaak wordt gedacht. De Vries wilde alle vreemde woorden die in het Nederlands ingeburgerd waren en zich o.a. aangepast hadden aan het fonologische en morfologische systeem van het Nederlands gewoon opnemen. Hij was strenger ten opzichte van 'klakkeloos en onveranderd overgenomen vreemde woorden en de barbarismen', die beschouwde hij als 'een bedreiging van de zuiverheid van de taal en dus van de volksgeest waarvan die taal een afspiegeling vormde.'

Halbertsma (1851:31-32) is niet zo bang voor de invloed van vreemde woorden op een taal. 'Vreemde constructiën en valsche beteekenissen' zijn veel gevaarlijker. Vreemde woorden vallen als zodanig wel op en ze zullen, in tegenstelling tot de vreemde constructies en valse betekenissen, 'de besmetting' niet 'verder [...] brengen en den genius der taal [...] verkrachten.' Zo heeft Halbertsma (1851:32-33) helemaal geen bezwaar tegen het opnemen van vreemde, in dit geval Engelse, woorden in het Nederlands, zolang het maar geen woorden zijn die qua vorm ook Nederlandse woorden kunnen zijn. Dergelijke woorden hebben 'meest eene geheel andere beteekenis [...] dan in Engeland.' Hij noemt als voorbeeld: *jachtclub*.

Toch ziet Halbertsma (1865:391) ook wel de desastreuze invloed die lexicale interferenties kunnen hebben. Wanneer enkele vermeende letterlijke vertalingen uit het Hoogduits in het Noord-Friese werk van Bendsen werkelijk in de gesproken taal van de Risumer bevolking voor zouden komen, 'dan zal die dialect spoedig in het Hoogduitsch versmolten en opgelost zijn.' In de spreekwoorden die Bendsen 'opgeeft, als zijnde nationaal', heeft Halbertsma 'zulke vreemde indringers niet vernomen.' Zou dat wel het geval zijn, dan 'zouden de schrijvers van den dag ze toch wel dulden, als die der Nederlandse taal tot een riool maken, waar alle Hoogduitse vuiligheid in uitloopt.' Het Nederlands is dus wel degelijk vervuild door het Duits. Met het Engels is het helemaal slecht gesteld. Er is misschien wel geen enkele taal die 'door vreemde inmengsels in hare analogische ontwikkeling meer gestoord is, en in haren diep gezonkenen staat meer voorbeelden van verwarring aanbiedt' dan juist het Engels (Halbertsma 1865:400).

Halbertsma heeft dus een ambivalente houding ten opzichte van interfe-

renties en de wenselijkheid om die uit de eigen taal te weren. In het *Lexicon Frisicum* heeft hij wat dat betreft wel een streng opneembeleid gevoerd: wanneer er al interferenties in staan, zullen dat er heel weinig zijn.

Cultureel erfgoed

Het culturele erfgoed speelt in de romantiek een grote rol. Men ging voor het verzamelen van volkscultuur en folklore vooral bij het 'gewone volk' te rade. Men hoopte in oude volksverhalen, sprookjes en gebruiken de 'ware volksziel terug te vinden' en zo bij de 'oerwortels van de natie' te komen (Leerssen 1999:80). De gebroeders Grimm zijn wat dat betreft waarschijnlijk het bekendst. Wie kent niet de sprookjes van Grimm. Delen van hun verzameling Duitse volkscultuur hebben ook hun weg gevonden in het *Deutsches Wörterbuch*. Leerssen (1999:81) noemt de activiteiten van de gebroeders Grimm 'toonaangevend voor alles wat zich in het romantische Europa met het nationale verleden bezighoudt. Sterker nog: er is bijna geen Europees cultuurnationalisme te vinden of het begint met folkloristisch veldwerk en uitgaven van volksliederen, balladen of sprookjes en vertellingen. Zulke vanuit de nieuwe cultuurwetenschappen aangezwengelde inventarisaties oefenden grote invloed uit op het ontluikend nationaal besef van het land in kwestie, en inspireerden dichters en activisten.' Daarbij was het van groot belang dat het verzamelde materiaal bij het volk zelf vandaan kwam. Het ging om nationale tradities en 'tradities (vormen) bij uitstek een band tussen verleden en heden. Ze bewijzen een continuïteit door de tijd heen en dat is weer de belangrijkste pijler onder het concept "nationale identiteit"' (Leerssen 1999:81).

Halbertsma deelde die romantische visie op volkscultuur. Hij ging regelmatig zelf op pad om oude woorden, volksverhalen en volksgebruiken te verzamelen. Hij verwerkte dat materiaal in zijn literaire werk, maar, net als de Grimms, ook in zijn woordenboek. Het *Lexicon Frisicum* heeft op veel plaatsen een bijna encyclopedisch karakter en dat geeft Halbertsma gelegenheid om in zijn woordenboek bijvoorbeeld ruim aandacht aan Friese folklore en volkskunde te schenken. S.v. BÉAM en *berthe-leppel* (229) vertelt hij bijvoorbeeld over zeden en gewoonten rondom de geboorte en s.v. *bigraffenis* (265-267) gebruikt hij meer dan twee kolommen om over allerlei zaken rondom het begraven in Friesland te vertellen. Informatie over duivelbanning vinden we onder *knöffel-bân* (307) en *düewel-banner* (800) en s.v. *brilloft* (494) kan de lezer van alles vinden over huwelijksgebruiken in Friesland.¹⁵ Met het vastleggen en doorgeven van de Friese volkscultuur heeft Halbertsma met het *Lexicon Frisicum* een belangrijke bijdrage geleverd aan het Fries cultureel nationalisme. Dat geldt ook voor de Friese geschiedenis, die ook regelmatig aan bod komt in het *Lexicon Frisicum*. Een opvallend voorbeeld daarvan is het bijna vier kolommen lange artikel ETHEL, waarin Halbertsma o.a. de plaats van de edellieden in het Oudfries recht bespreekt.

Voorbeeldzinnen

De keus voor de semantische inhoud van voorbeeldzinnen in een woordenboek is betrekkelijk vrij. Die betrekkelijke vrijheid van de lexicograaf maakt dat voorbeeldzinnen interessant onderzoeksmateriaal vormen wanneer het gaat om het ontdekken van eventuele ideologische uitgangspunten (Béjoint 2000:135). Uit het voorwoord van zijn zoon Tjalling, de bezorger van het *Lexicon Frisicum*, weten we dat Halbertsma de voorbeeldzinnen in zijn woordenboek voor het grootste deel zelf heeft bedacht (Halbertsma 1872:X; zie Dykstra 2005:162). Halbertsma schreef voor eigen rekening en in eigen beheer en hij wist, zoals gezegd, dat de voertaal van zijn woordenboek niet bevorderlijk was voor de binnenlandse afzet. Zijn woordenboek was dan ook geen commerciële onderneming. Eventuele subjectieve of (cultureel) nationalistische elementen in het *Lexicon Frisicum* zijn dus waarschijnlijk niet, of in ieder geval niet in eerste instantie, bedoeld om zijn Friese achterban te pleziëren.

Het eerste dat zijn voorbeeldzinnen ons leren is dat Halbertsma het *Lexicon Frisicum* schreef als Fries en vanuit Fries gezichtspunt. We zien dat aan het gebruik van het woordje *noster*, ‘ons’, in bijvoorbeeld:

AST, [...] *Ik gean om ‘e aest*, Scil. eo in partem orientalem nostræ insulæ (Sciligæ.)

AUDEMA, m. F.v. spiritus, anima. *Audema pro adema* vigebat olim in hac nostra Frisia

BALE, [...] Confer nostrum bole

BOED, [...] Forma *boed* quoque occurrit in nostræ Frisiæ legibus

Hij heeft het echter ook over: ‘Apeldoorn in nostra Gelria’ en in s.v. APRIL over ‘nautæ nostrî (Water-Geuzen)’. Daar is hij weer de Nederlander.

Uit het artikel *bilker* kunnen we opmaken dat Halbertsma de Friezen als een apart ras ziet, met duidelijke uiterlijke kenmerken.

bilker, *bilkert*, cg. *incola agri Biltani*. - Cum dux Albertus Frisiis diffideret arcessivit colonos ex Hollandia, qui in hunc usque diem patrii sermonis tenaces connubia plerumque inter se jungunt, neque se facile miscent cum Frisiis, quos extraneos habent et *oudlanders* (veteris terræ incolas) appellant. Plerumque se rotunda facie et hebete corpore a Frisiis distinguunt. (Confer J. Vegelin van Claerbergen, *Vertoog over de veengraverijen*. 1766. p. 110.) Inter Frisios olim fama erat colonos Biltanos, cultores mercenarios, non gerere ingenium valde callidum, unde nascebatur phrasis, *Spreck*

dat ien Bilkert oan, Burman. 61. (a. 1614) credat Judæus Apella. Hodie in cultu agrorum Frisiis non inferiores sunt; præterea magnatum arrogantiam despiciunt et libertatis defensores sunt acerrimi. (296-297)

Een *bilker* is de afstammeling van immigranten uit Holland, die Het Bildt ingepolderd hebben en er nu wonen en werken. De bilkers onderscheiden zich volgens Halbertsma's toelichting van de Friezen door hun ronde gezichten en hun plumpe lichamen. Hij verwijst wel naar een bron uit 1766, maar hij neemt er geen afstand van. Hij merkt op dat onder de Friezen vroeger het verhaal ging dat de Bildtboeren niet al te slim waren, bovendien zijn ze nogal arrogant. Tegenwoordig, zegt Halbertsma, zijn ze in het telen van akkerbouwproducten echter niet slechter dan de Friezen.

Het moet ook de Fries Halbertsma zijn geweest die heeft besloten om een artikel over de beroemde 18de-eeuwse schaatser Adam-hurdridder op te nemen:

Adam-hirdridder, cursorum glacialium celeberrimus Frisiæ seculo XVIII.
(8)

en een voorbeeldzin over hoe snel een Friese schaatser is (behoorlijk snel dus):

AFRIDE, [...] *Di Fryske hirdridder rydt 'n báen fen 165 jelne (mètres) yn 14 sekonden oaf*, cursor glacialis Frisiæ decurrit stadium 165 ulnarum (mètres) 14 momentis secundis.

of over de Friese klederdracht die een oude vrouw er zo jong uit laat zien:

dracht [...] *Di Frysce dracht makket ien âld minsce jung*, habitus Frisicus temperat senectutis signa in facie vetularum. (729-730)

We hebben gezien dat Halbertsma volgens Tjalling zijn woordenboek wilde gebruiken om de nauwe relatie tussen het Engels en het Fries aan te tonen en daarmee dus eigenlijk de nauwe relatie tussen het Engelse volk en het Friese. Het komt dan ook niet als een verrassing dat Halbertsma volgens een voorbeeldzin s.v. BYNEI, uitgaat van een volkskarakter dat de Friezen gemeen hebben met de Engelsen. Alleen hebben de Friezen er wat meer van:

Di Friezen hadde hin ind binei sa folle jild ind macht nat as de Ingilscen, mar rom sa folle fen di âlde aert, Angli Frisios plurimum anteunt opibus et imperio, sed Frisii Anglos abunde æquiparant ingenio patrum.

De nauwe relatie tussen het Engels en het Fries wordt benadrukt in het sjibbolet dat Halbertsma s.v. *buterje* (577) aanhaalt:

Buter, bréad ind griene tsjiis / Is goed Ingelsk ind goed Friisk. Ang. Butter, bread and green cheese / Is good English and good Frisick.

Halbertsma schroomt echter niet om onder *seer-doekje* (698) te bekennen dat zowel de Engelsen als de Friezen drankzuchtig zijn en dat beide volken dus ook slechte karaktertrekken delen:

Ik wol er nin doek om wine; mar di Ingelscen ind Friezen binne drankswiet, verum si velare nolumus Angli et Frisii ad pocula procliviores sunt.

Het is volgens Halbertsma trouwens een algemeen Friese eigenschap om geen doekjes om de dingen te winden:

dukjes, pl. *Di Friezen wine er nin dukjes um*, (F. nullis fasciis velant veritatem i.e.) nudis verbis verum dicunt. (772)

Een goede manier om de voortreffelijkheid van je eigen volk te benadrukken, is om je af te zetten tegen een ander, uiteraard veel minder nobel volk. Halbertsma kiest daarvoor de Hollanders.¹⁶ In zijn woordenboekhandschrift *Lexicon Frisicum B* zegt hij op p. 489: ‘’n Hollânder seit mear as hy wyt ind ien Fries minder’ en in het woordenboek zelf zegt Halbertsma dat het beter bij Hollanders dan bij Friezen past om een beetje in de stad te slenteren en de hoge heren, letterlijk vertaald, naar het gat te lopen:

umbongelje, [...] *Yn ‘e sted umbongelje ind di gréate hearen nei ‘t gat rinne, is better foár ien Hollâner as ien Fries.* (455)

S.v. BUSE, broekzak, stelt hij vast dat het goed is dat de Friezen de Hollanders niet in de broekzak hoeven te kruipen, ofwel niet slaafs aan de Hollanders onderworpen hoeven te zijn:

BUSE, [...] *It is noch al goed, dat de Friezen di Hollâners nat yn ‘e buse hoawe to krupen.*

Halbertsma heeft het trouwens ook niet zo op de Duitsers begrepen. In het *Lexicon Frisicum* heb ik daar één voorbeeld van gevonden. De Friezen mogen dan voor de Duitsers, de poepen, onderdoen in aantal, maar zeker niet in moed:

underdwaen, vb.a. supponere. [...] *Di Friezen dwaen foár di poepen under yn tal, net yn moed.* (807)

De Friezen komen uit de voorbeeldzinnen naar voren als een vrij en moedig

volk met een sterk karakter, dat beter is dan de Hollanders en de Duitsers en meer dan gelijkwaardig aan het machtige Engelse volk.

Halbertsma definieert in *Lexicon Frisicum B* op p. 465 het voor hem zo belangrijke thema van de Friese vrijheid:

Wite. decernere. *Mei eltsoar wite*, geen bevel van een man, maar met algemeen overleg en besluit. Dit is het beginsel der Friesche vryheid en van elke goede constitutie, die al de elementen van het volk tot de beraadslaging over de belangen van den staat roept.

Merk op dat Halbertsma het beginsel der Friese vrijheid tot norm verheft door te zeggen dat dat het beginsel is, of zou moeten zijn van elke goede constitutie.

Het vrijheidsthema vinden we ook in de voorbeeldzinnen van het *Lexicon Frisicum* terug. Slechts God is belangrijker dan de oude vrijheid en trouw, blijkt onder *amje*, ademen:

amje, *azemje*, [...] *Sa lang ik amje oanbid ik nei Goad di âlde friheit ind trou*, dum spiritus hos regit artus adoro post deum antiquam libertatem atque fidem. (99)

Voor vrijheid, land en recht moet overigens wel gevochten worden, blijkt s.v. BY:

BY [...] *Ik swar dy bi alle hilligen, dat myn swird is tsjin di tirannen foár di friheit, myn lân ind it riucht*, obtestor te per omnes deos me hoc ense petitorium tyrannos pro libertate, patria et justitia.

Dat is een terechte strijd, die wel gestreden moet worden, want er is alleen *behâld*, welzijn, redding, in vrijheid en recht:

bihâld, n. salus. *Nin bihâld as yn friheit ind riucht*, nulla salus nisi in libertate et justitia. (269)

De Friezen worden in deze voorbeeldzinnen trouwens niet met naam en toenaam genoemd, maar we mogen gevoeglijk aannemen dat ze hier wel worden bedoeld, want s.v. *bloed* (397) blijkt dat Halbertsma stelt dat dat vechten voor vrijheid en recht de Friezen in het bloed zit:

bloed, n. gentis ingenium, indoles. *Dat fiuchten sit yn it Frysce bloed as it riucht ind fryheit jildt*, Frisii natura pugnaces sunt cum res juris et libertatis agitur.

S.v. het Oudfriesse *burich*, *burh*, dorp, stad of burcht, volstaat Halbertsma niet

met puur semantische informatie. Hij voegt eraan toe dat de Friezen zich vanwege hun vrijheidsliefde van oudsher niet door de omheiningen van de stad wilden laten insluiten. Bovendien verboden ze bij wet het bouwen van stinzen om te voorkomen dat vooraanstaande lieden vandaaruit zouden proberen met geweld de macht te grijpen over de bevolking:¹⁷

burich, burh, f. F.v. oppidum, civitas, arx. Antiquitus Frisii ob libertatis amorem fastidiebant pomæriis urbium includi, et plerumque in vicis et oppidis habitacula ponebant. Præterea castellorum constructionem lege vetabant, ne magnatum ambitio ex iis vi contra incolas ageret. Vide *berch.* (460)

S.v. DUBEL, dubbel, haalt Halbertsma de dichter Gysbert Japix aan: ‘Dy gàu bitellet bitellet dubeld’, wie gauw betaalt, betaalt dubbel. Halbertsma laat het weer niet bij een simpele vertaling. Hij voegt er in een toelichting aan toe dat de Friezen zo gesteld waren op hun vrijheid, dat ze alles wat ze kochten constant betaalden, om maar niet bij iemand in de schuld te staan:

DUBEL, [...] Prov. *Dy gàu bitellet bitellet dubeld*, G.J. bis solvit qui cito solvit debitum vel promissum. Frisii adeo libertatis erant studiosi ut nullius debitores esse vellent, et quæcumque emebant paratis solverent nummis.

Dat gebruik van de Friezen beschrijft Halbertsma ook in *Lexicon Frisicum B* op p. 508:

Helje ind bitelje, by den verkoper het nieuwe halen en tegelyk het oude betalen. Het oude Friesche gebruik was echter om wat men haalde tegelyk te betalen.

Friezen willen niemands slaaf zijn en volgens Halbertsma (1841:25) zijn ze dat ook nooit geweest. Het spreekt vanzelf dat een tot dat volk behorende vrije Fries zich niet laat dwingen. In *Lexicon Frisicum B* geeft Halbertsma daar op resp. p. 385 en p. 552 voorbeelden van:

Ien Fries set it gat tsjin de kræbe as immen him thwinge wol, Een Fries weigert hardnekkig zo iemand hem wil dwingen.

’n Fries lit him liede, mar net twinge.

Die karaktereigenschap komt s.v. *boárt-lapke* ook aan de orde. Halbertsma zegt daar dat de Friezen zich niet als voetveeg of speelbal laten gebruiken:

boárt-lapke, n. panniculi segmentum variegati, quo suam pupam vestit

puella. *Di Friezen litte hjar nat foár boárt-lapke bruke*, Frisii non patiuntur potentes eos habere ludibrio. (414)

S.v. **BIDDE** wordt benadrukt dat bidden en smeken niets voor de Friezen is:

BIDDE, [...] *Ien Fries ken nat bidde ind smeke*, submisso supplicare magnates pro beneficio non est hominis Frisii.

In combinatie met de Friese vrijheidszin is het rechtvaardigheidsgevoel van de Friezen al aan bod gekomen. S.v. *sjænder-each*, zienderoog, vinden we daar nog een voorbeeld van. Een Fries kan het niet hebben dat de kleine man door de grote wordt getrapt:

sjænder-each, - *Ien Fries siucht it mei nin goede éagen oan, dat di lytse fen di gréate trape wirdt*, Frisii non æqua mente ferunt quod homo tenuis a potente atteritur. (61)

Een Fries geeft de strijd niet op, lezen we in *Lexicon Frisicum B* op p. 307:

Krimp. n. verloren strijd. *Ien Fries jouwt nin krimp*, een Fries geeft den strijd niet verloren.

De uitdrukking *krimp jaan* komen we in het *Lexicon Frisicum* ook tegen, namelijk s.v. *biluk*. De uitdrukking ‘Ien goed Fries jouwt nin biluk’ betekent dat een goede Fries de strijd of de moed niet opgeeft.

biluk, demissio. Prov. *Ien goed Fries jouwt nin biluk*, Frisius germanus non cadit animo, sive victus, sive victor. *Biluk*, contractus, hoc sensu refertur ad hominem, qui, ut Latini dicunt, *animum contrahit*. Simili metaphora *krimp jaen* notat, despondere animum. *Krimp*, contractus, coarctatio. (298)

Dat de Friezen dapper zijn, of horen te zijn, lezen we s.v. **DOARE**, durven:

DOARE, [...] *Dy nat doar is nin Fries*, Frisius non est qui non audet.

S.v. **ARNST**, **EARNST** stelt Halbertsma naar aanleiding van het Middelnegels¹⁸ *to earnest* vast dat de eerste betekenis ligt in de strijd en de hitte ervan. Vandaar, zegt hij, Fries *alde earnst*, aloude gestrengheid, voor strijd, en hij licht dat toe door te zeggen dat de Friezen, die immers een ingetogen en zwijgzaam volk zijn, de wapenen grepen zonder voorafgaande bedreigingen en kreten:

ARNST, **EARNST**, cg. (eánst, jenst) *serium*, opponitur omni rei quæ fit

joci gratia. (cf. Hd. *Zu viel spiel im ernst, zu viel ernst im spiel*). *Hja ride ut eárnst*, currunt non oblectationis gratia, sed certantes de premio. *It is nin gikheit; hja fiuchte ut eárnst, dat di hjirren er nei stôuwe*, non ludunt, sed acerrime pugnant. Hoc sensu Ang. v. *to earnest*; *Let 's prove among ourselves our arms in jest, / That when we come to earnest them with men, / We may them better use*. Pastor fido. 1602. E.s. Prima notio est in certamine ejusque ardore; Ags. *eornost*, *eornest*, certamen singulare. Isl. *orrosta*, (ornosta) f. proelium, pugna. Inde F. *âlde eárnst*, antiqua severitas, pro pugna; Frisii enim, natio continens et taciturna, sine præviiis minis et clamoribus arripiebant arma.

Ik heb nog een paar voorbeeldzinnen gevonden, waarin niet sprake is van een Fries of van de Friezen, maar meer neutraal van een man. Het is verleidelijk om de in de voorbeelden genoemde deugden als geldend voor *de* Friezen op te vatten. Een man (een Fries) houdt zijn woord:

BY [...] *Ien man stiet bi syn wird*, vir probus stat a promissis.

Een man (een Fries) leeft voor andere mensen en de eer van God:

bisteedgje, *Ien goed man bisteedget jild, kreften ind libben oan it gelok fen di minscen ind di eare fen Goad*, vir probus rem, vires, vitamque salutis hominum et Dei honori impendit. (350)

Het kind dat niet kan velen dat er smalend over zijn moeder wordt gesproken, is dan natuurlijk een Fries kind:

DAEYE [...] *Ien goed bern ken naet daeye, dat er op syn mem smeuld wirdt*, probus filius dedecus matri allatum quippe suum non patitur.

Tot besluit

Dat Halbertsma een cultureel nationalist genoemd kan worden behoeft geen betoog. Bank (1990) en Leerssen (1999) beschouwen negentiende-eeuwse woordenboeken zonder voorbehoud als uitingen van cultureel nationalisme. Er is een aantal redenen om die opvatting voor het *Lexicon Frisicum* niet zonder meer over te nemen. Ten eerste is er het feit dat de (gewone) Friezen niet tot de doelgroep van het *Lexicon Frisicum* behoren en ten tweede passen Halbertsma's opvatting over spelling en de gevolgen daarvan voor zijn woordenboek niet in de sterke neiging tot taalstandaardisering in de negentiende eeuw. Dat geldt ook voor zijn standpunt ten opzichte van taalpurisme. Dat alles neemt niet weg dat het *Lexicon Frisicum* inhoudelijk op veel gebieden zonder problemen als een uiting van cultureel nationalisme kan worden gezien. In het

Lexicon Frisicum wordt immers ruim aandacht geschonken aan de rijke geschiedenis en de cultuur van Friesland. Uit enkele voorbeeldzinnen die ik heb gegeven blijkt daarnaast dat Halbertsma zijn woordenboek als Fries en vanuit Friesland heeft geschreven. In andere voorbeeldzinnen komt bovendien Halbertsma's romantische idealisering van de Friezen en hun karakter duidelijk naar voren. Mijn slotconclusie is dat we Halbertsma's *Lexicon Frisicum* een uiting van cultureel nationalisme kunnen noemen, omdat de cultureel-nationalistische elementen er in overheersen, maar niet om reden van het kale feit dat het een woordenboek is.

Literatuur

- Anderson, Benedict (1991)
Imagined Communities. Revised Edition. London / New York.
- Bakker (1977)
'De grammatica in de negentiende eeuw', in: D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Den Bosch. pp. 113-160.
- Bank, J.Th.M. (1990)
Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw. 's-Gravenhage.
- Béjoint, H. (2000)
Modern Lexicography. An Introduction. Oxford.
- De Vooy, C.G.N. (1970)
Geschiedenis van de Nederlandse taal. Groningen. [de oorspronkelijke tekst is van 1931; de uitgave van 1970 is te vinden op http://www.dbnl.nl/tekst/vooy001gesc01_01/index.htm].
- Dykstra, Anne (2005)
'Tjalling Halbertsma (1829-1894) en het *Lexicon Frisicum* (1872)', in: *It Beaken*, jiergong 67. Nr 3-4, pp. 137-164.
- Eekhoff, W. (1873)
'Voorlezing over het leven van Dr. Justus Hiddes Halbertsma en zijne verdiensten omtrent de Geschiedenis, Taal- en Letterkunde, vooral van Friesland' [uitgesproken in de Vergadering van het Friesch Genootschap, van 22 April 1869]. [op pp. 38-49 is een brief aan Eekhoff over Halbertsma opgenomen van B.W.A.E. Sloet], in: *De Vrije Fries*, XII, pp. 1-81.
- Folkertsma, B. (1973)
De stavering fan it Westerlauwerske Frysk yn de njoggentjinde ieu. Groningen.
- Halbertsma, J.H. (1829)
'Voorbericht', in: *Het Geslacht der Van Haren's. Fragmenten*. Deventer, pp. I-XVI.
- Halbertsma, J.H. (ca. 1830)

Friesche spelling. Deel: 1: Verhandeling over de Friesche spelling, verschillend van die in 't Friesch Jierboekjen foar 1834, voorafgegaan door eene inleiding over de lotgevallen en het karakter der Friezen. 2: Woordenlijsten met opmerkingen betrekkelijk de spelling. 3: Gemengde opmerkingen en aantekeningen, met betrekking tot de spelling. 4: Brovillon van Halbertsma's opstel over de spelling in het Friesch Jierboekjen foar 1834, gevolgd door eene vergelijking van de taal van Gysbert Japiks met hedendaags Friesch. 5: Aanmerkingen op de Friesche spelling van Halbertsma door Jhr. Mr. de Haan Hettema. [Tresoar 210 Hs].

Halbertsma, J.H. (1834)

'Friesche Spelling', in: *Friesch Jierboekjen*. pp. 3-61.

Halbertsma, J.H. (1836)

'Friesic, ancient and modern Friesic compared with Anglo-Saxon', in: J. Bosworth (red.), *The origin of the Germanic and Scandinavian Languages, and Nations*. London, pp. 35-80.

Halbertsma, J.H. (1840)

Letterkundige Naoogst I. Deventer.

Halbertsma, J.H. (1841 en later)

Over het volkskarakter der Friezen. [Tresoar 380 Hs, met aantekeningen gepubliceerd in Kalma (1969:15-48)].

Halbertsma, J.H. (ca. 1842)

Memorie voor Z. Ex. den Minister van Binnenlandsche Zaken, over een Nederlandsch Woordenboek en een Geschiedenis van Nederland. [Tresoar 123 Hs., met aantekeningen gepubliceerd in Kalma (1969:62-67)].

Halbertsma, J.H. (1851)

Aantekeningen op het vierde deel van den SPIEGEL HISTORIAEL van Jacop van Maerlant.

Halbertsma, J.H. (ca. 1856)

Over het Lexicon Frisicum. [Tresoar 224 Hs].

Halbertsma, J.H. (1863)

De lexicografie van het Nederlandsch in de XVIde eeuw.

Halbertsma, J.H. (1865)

'Die Nord-friesische Sprache nach der Moringer Mundart, [...] von Bende Bendsen', in: *De Vrije Fries*, 10, pp. 345-438. [Bespreking].

Halbertsma, J.H. (a. 1869)

Lexicon Frisicum B [Tresoar 227 Hs, uitgegeven door S. van Dellen en T.B. Hoekema (1999), Stifting Freonen Frysk Ynstitút RUG. Grins/Groningen].

Halbertsma, Justus (1872)

Lexicon Frisicum. A - Feer. Post auctoris mortem edidit et indices adiecit Tiallingius Halbertsma Justi filius. Deventer.

Halbertsma, T. (1872)

'Lectori Benevolo', in: J.H. Halbertsma, *Lexicon Frisicum* [...], pp. V-XI.

Hobshawm (1992)

- Nations and nationalism since 1780*. Programme, myth, reality. Cambridge.
- Hroch, Miroslav (2005)
Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich. Göttingen.
- Jensma, Goffe (1998a)
Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw. Ljouwert.
- Jensma, Goffe (1998b)
‘Kultuer yn Fryslân en Fryske kultuer, 1795-1917’, in: Johan Frieswijk, Jo Huizinga, Lammert Jansma en Yme Kuiper (red.), *Skiednis fan Fryslân 1750-1995*. Amsterdam / Meppel / Ljouwert. pp. 172-208.
- Jong, Alpita de (2004a)
“‘De gelukkige verscheidenheid te bewaren’: lessen van de Friese dominee en schrijver Joast Hiddes Halbertsma (1789-1869)”, in: A. van Heerikhuizen e.a. (red.) *Het Babylonische Europa, opstellen over veeltaligheid*. Amsterdam. pp. 59-73.
- Jong, Alpita de (2004b)
‘Internationale handel in Frysk: de Europese belangstelling voor de Friese taal gedurende de “Sattelzeit” (1750-1850)’, in: *De Vrije Fries* (84) [Jaarboek uitgegeven door het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur en de Fryske Akademy]. pp. 159-180.
- Jong, Alpita de (2005)
‘Joast Halbertsma, Jacob Grimm, and Count Carlo Ottavio Castiglioni: Nineteenth-century Sensitivities Concerning a Gothic Bible Translation’, in: T. Shippey (ed.) *Studies in Medievalism XIV* (Woodbridge, Boydell & Brewer, 2005). pp. 51-80.
- Kalma, J.J. (1969)
Kent gij Halbertsma van Deventer? Drachten.
- Leerssen, Joep (1999)
Nationaal denken in Europa. Een cultuurhistorische schets. Amsterdam.
- Leerssen, Joep (2003)
Philology and national culture outlining a programme on Mapping Scholars and Cultural Nationalism in Nineteenth-Century Europe. Zie: <http://cf.hum.uva.nl/natlearn/>
- Leerssen, Joep (2006)
De bronnen van het vaderland. Nijmegen.
- Lulofs, B.H. (1815)
Inwijdingsredevoering. Groningen.
- Moerdijk, A. (1994)
Handleiding bij het Woordenboek der Nederlandsche taal (WNT). 's-Gravenhage.
- Noordegraaf (1987)
‘Nationalistische tendensen in de Nederlandse taalkunde’, in: J.H. Hulstijn

& S.R. Slings (red.), *Eigen en vreemd. Identiteit en ontlening in taal, literatuur en beeldende kunst. Handelingen van het 39ste Nederlands Filologencongres*. Amsterdam, pp. 121-134.

Noordegraaf, Jan (1999)

‘Vaderland en moedertaal. Een constante in het taalkundig denken’, in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam, pp. 345-363.

Siegenbeek, M. (1804)

Verhandeling over de Nederduitsche spelling, ter bevordering van eenparigheid in dezelve.

Sijmons, B. (1885)

Briefwechsel zwischen Jacob Grimm und J.H. Albertsma [sic]. Halle.

Sijs, N. van der (2004)

Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN. Den Haag.

Noten

1. Dit artikel is gebaseerd op een lezing die ik in juni 2006 tijdens de derde *International Conference on Historical Lexicography and Lexicology* te Leiden heb gehouden. De tekst is sterk verbeterd en uitgebreid dankzij het kritische commentaar van Goffe Jensma, waar ik hem hartelijk voor dank. Jan Noordegraaf dank ik voor het feit dat ik gebruik mocht maken van zijn uitgebreide kennis van de negentiende-eeuwse taalkunde. Tenslotte noem ik hier de zeer gewaardeerde hulp van Bouke Slofstra en Sybren Sybrandy bij het vertalen van het Latijn in de besproken artikelen uit het *Lexicon Frisicum*.
2. Halbertsma's tijdgenoten kenden de term *cultureel nationalist* natuurlijk niet, maar ze hebben de geleerde Friese dominee wel als zodanig gezien: ‘Wij hebben een vriend hier op aarde verloren’, zegt Eekhoff (1873:3), ‘een vriend, die, uit liefde tot Friesland en de Friezen, de groote gaven van zijn ongemeenen geest ongeveer vijftig jaren lang heeft aangewend, om onze vernederde schrijftaal en letterkunde uit hare kwijning op te heffen en te verheerlijken - een vriend, die immer de eer van der Friezen naam en groote mannen zocht te handhaven, ook op het gebied der geschiedenis en oudheidkunde; - een vriend, die, met zijn dichterlijken broeder, door talrijke geschriften een veel vermogenden invloed heeft uitgeoefend om ons nationaal gevoel en Frieschen zin op te wekken en levendig te houden, ten einde ook in de toekomst de kracht uit te maken van ons volk en van den band, die ons aan een roemrijk voorgeslacht verbindt.’
3. Ik moet hier noodgedwongen kort en onvolledig zijn. Wie meer wil weten over nationalisme in al zijn verschijningsvormen verwijs ik, behalve naar de in de tekst genoemde literatuur, naar Anderson (1991), Hobshawn (1992) en Hroch (2005). Zie Noordegraaf (1987) en (1999) over de rol van de taal in het achttiende- en negentiende-eeuwse Nederland in relatie tot begrippen als *volk*, *natie*, *nationalis-*

me en vaderland.

4. De eerste aflevering van het *WNT* kwam uit in 1864 en in 1882 zag de eerste aflevering van het *MNW* het licht.
5. Die uitspraak van De Vries is terug te vinden op p. XXXIII van zijn 'Inleiding' op het *WNT* van 1882, gepubliceerd in het eerste deel en nu elektronisch beschikbaar op het adres <http://www.inl.nl/images/stories/wnt/inleidingdevries.html>. Overigens moeten we in dit verband bij alle aandacht voor het Nederlands cultureel nationalisme niet vergeten dat het *WNT* ook een Vlaamse component had.
6. Alpita de Jong doet onderzoek naar de belangstelling van Europese geleerden voor het Fries in de periode 1825-1855. Ze richt zich daarvoor vooral op de mensen met wie Joost Halbertsma correspondeerde. Zie de literatuurlijst voor relevante recente publicaties van haar hand.
7. De concentratie op Halbertsma's *Lexicon Frisicum* zou de indruk kunnen wekken dat zijn belangstelling vooral de studie van het Fries gold. Die indruk klopt niet. Hij hield zich ook intensief bezig met de studie van het Middelnederlands. Die studie is door Van der Sijs (2004:109) in verband gebracht met nationalisme, Nederlands nationalisme dus. Ze zegt in die context dat de studie van het Middelnederlands 'politiek gemotiveerd' was en dat 'de taalkunde [...] in dienst (kwam) te staan van het nationalisme.' Dat Halbertsma ook Nederlands cultureel nationalist was, is niet zo vreemd als het misschien lijkt. Jensma (1998b:172-173) maakt duidelijk dat er in de negentiende eeuw sprake was van modernisering van de maatschappij. Dat betekende volgens Jensma o.a. dat de burgers politiek en cultureel steeds meer bij de nationale staat werden betrokken. Allerhande voor 'cultuur' belangrijke instituten als de overheid, de rechtspraak, het onderwijs en de godsdienst werden hoe langer hoe meer ondergeschikt aan een nationaal denken, aan nationale (grond)wetgeving en aan de Nederlandse eenheidsstaat. Steeds sterker werden steeds meer Friezen er zo bij bepaald dat ze moderne Nederlanders waren en juist daardoor kreeg ook het Friese zelfbewustzijn steeds sterkere impulsen. Jensma wijst op de paradoxale samenhang: hoe meer iemand Nederlander werd, hoe meer hij zich Fries voelde.
8. Vergelijk Halbertsma (1863:4): 'Het Hollandsch is als boekentaal het gewrocht van mannen, die meenden, dat alles, wat zij voor dialectisch aanzagen, als onbeschaafd, klein-burgersch en boersch, zorgvuldig vermeden moest worden. Anders zou de taal niet deftig zijn [...]. Met deze deftige zuivering heeft men eene tallooze menigte der schilderachtigste woorden en zegswijzen prijs gegeven, en indien de Hollandsche boekentaal dit verlies ooit zal herstellen, zoo kan zulks alleen gebeuren door een groot en koen vernuft, hetwelk haar uit de volkstaal, als de eeuwig wellende moederfontein, weet te laven, te verfrischen en te verrijken.'
9. Ik neem aan dat Leerssen de meningsverschillen tussen De Vries enerzijds en Halbertsma en Grimm anderzijds, onderbrengt in 'categorie B, engagement voor de taal.' Op die manier kunnen beide opvattingen tot het cultureel nationalisme worden gerekend.
10. Volgens Noordegraaf (1999:350) begon rond 1770 het Latijn zelfs al 'in de correspondentie en in de onderlinge gesprekken van de Nederlandse klassieke filologen [...] voor het Nederlands [...] te wijken.' Het Latijn verdween overigens pas met de invoering van de Wet op het Hoger Onderwijs in 1875 als voertaal op de Nederlandse universiteiten (met dank voor zijn informatie aan Goffe Jensma).
11. In 1840 maakt Halbertsma in *Letterkundige Naoogst* nog eens heel expliciet dui-

- delijk dat hij de internationale vergelijkende taalwetenschappers van het Germaans als de belangrijkste doelgroep voor zijn publicaties beschouwt (Halbertsma 1840:IX-X).
12. Noordegraaf (1987:132) heeft in de negentiende-eeuwse Nederlandse geschriften overigens niet kunnen vinden dat ‘de spelling [...] naar voren geschoven (wordt) als symbool van nationale eenheid.’
 13. In 1805 verscheen van de hand van Siegenbeek het *Woordenboek voor de Nederduitsche spelling*.
 14. Grimm is het helemaal eens met Halbertsma’s opvattingen, zo blijkt uit een brief van 19 november 1834: ‘Und fast hätte ich Ihre friesche spelling unerwähnt gelassen, die mir sehr werth ist, schon wegen des darin geltend gemachten grundsatzes, dass die eigenheit keiner sprache durch die schrift vollständig erfasst werden kann’ (Sijmons 1885:13-14).
 15. Halbertsma heeft in het *Lexicon Frisicum* lemmata opgenomen in hoofdletters en in kleine letters. Het alfabet wordt bepaald door de in hoofdletters geschreven lemmata. De lemmata in kleine letters hebben op de één of andere manier iets met het voorgaande lemma in hoofdletters te maken. Tussen *AST* en *ASTONDA* vinden we bijvoorbeeld: *easten, east, eastelik, aster, éaster-béane-herre, asterga, easter-bierum, eásterein’, eáster-letens, eáster-mar, eáster-séa, eáster-wâlde, eáster-wirrum en noard-ein*. Omdat de lemmata in kleine letters zich (vaak) onttrekken aan de alfabetische ordening worden de betreffende kolomnummers er tussen ronde haakjes bij gegeven.
 16. De Hollanders worden, getuige de strijdkreet ‘Fryslân boppe, Hollân yn ‘e grophe’, vandaag de dag nog steeds gebruikt om de Friese eigenwaarde op te krikken.
 17. Cf. Halbertsma 1836:64.
 18. Halbertsma gebruikt hier de verwarrende afkorting ‘Ang. v.’, *Anglicum veterum*. Het gaat hier echter niet om ‘Oudengels’, maar om Middelengels. Voor Oudengels gebruikt Halbertsma de afkorting ‘Ags.’, *Anglosaxonum*, dat is Angelsaksisch.